

Про етнічний процес на Європейській частині Боспору в скіфський час

К. П. Бунятян, С. С. Бессонова

Спираючись на встановлені факти — початок та кінцевий результат етнічного процесу на Європейській частині Боспору, — автори роблять спробу розглянути його конкретний хід протягом VI—IV ст. до н. е. За теоретичну основу дослідження взято положення про умови формування етносу, враховується також різний рівень розвитку трьох етносів (грецького, скіфського та місцевого землеробського, ймовірно, доскіфського) та приналежність їх до різних господарсько-культурних типів. Виходячи з теоретичних міркувань та результатів аналізу конкретного матеріалу, дослідники ставлять питання про формування в IV ст. до н. е. в Східному Криму нового етносу на основі осідання скіфів та змішування їх з місцевим землеробським населенням.

Проблема взаємодії грецьких міст-держав Північного Причорномор'я з місцевим населенням багатогранна. Можна виділити кілька її аспектів, у рамках яких, в свою чергу, відокремлюються особні питання. Нам хотілося б ще раз звернутися до етнічного аспекту проблеми. З цієї точки зору Боспорська держава являє собою особливий інтерес. На відміну від інших міст-держав Північного Причорномор'я, що мали полісний характер, на Боспорі виник союз автономних міст, розташованих на досить обширній території Керченського та Таманського півостровів. Широкі територіальні кордони Боспорської держави, поліетнічність оточення, своєрідність місцевого розвитку на Керченській та Таманській територіях призвели до різних темпів етнічних процесів у різних частинах цього об'єднання, викликали деяку їх своєрідність. Дослідження Акташського могильника в Східному Криму дає можливість висловити деякі міркування з поставленої проблеми стосовно Європейської частини Боспору¹.

Відомо, що вихідним пунктом етнічного процесу тут було сусідство в межах досить вузької території Керченського півострова трьох основних етносів: місцевого землеробського, ймовірно, доскіфського, кочового скіфського та грецького². Хоч конкретна етнічна атрибуція землеробського населення, що залишило наземні поховальні споруди у вигляді кам'яних ящиків, дискусійна, уявляється, що для співвіднесення його зі скіфським етносом зараз немає підстав³. На думку дослідників, з II ст. до н. е. основу Боспорської держави становив один етнос — боспорські греки, або боспоряни⁴, що не виключало мешкання тут представників і інших етносів. Таким чином, завдання полягає в дослідженні ходу етнічного процесу, початок якого поклато близьке сусідство трьох основних етносів, а кінцевий результат вилився у виникнення єдиного етносоціального організму.

Для розуміння конкретних умов розвитку етнічного процесу необхідно зупинитися на загальних факторах, які зумовлюють зародження етнічних взаємин, тобто стають умовою формування етнічних спільностей. До таких відносять: 1) спільність території та 2) єдність соціаль-

¹ Див.: Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму.— К., 1988.— 220 с.

² Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э.— М., 1981.— С. 27, 90; Корпусова В. Н. Некрополь Золотое. К этнокультурной истории Европейского Боспора.— К., 1983.— С. 83, 84.

³ Бунятян Е. П., Бессонова С. С. К вопросу об этнических процессах на Европейской части Боспора в скифское время // Киммерийцы и скифы: тезисы докл. всесоюз. семинара, посв. памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987.— С. 30.

⁴ Масленников А. А. Указ. соч.— С. 87, 97, 98.— Рис. 15; Корпусова В. Н., Указ. соч.— С. 96, 97.

но-економічної структури. Інакше кажучи, лише між групами людей, що стоять приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку та мешкають поблизу одна одної, можуть виникнути взаємини, що призводять до складання нового етносу. Схожі господарсько-побутові риси полегшують зближення сусідніх груп населення та формування нової етнічної спільності⁵.

Виходячи з конкретної ситуації, можна відзначити присутність першої умови — спільність території або досить близьке сусідство. Саме ця умова мала своїм результатом активну взаємодію етносів з перших кроків існування античних міст⁶. Друга умова — єдність соціально-економічного розвитку — на початкових етапах зіткнення етносів фактично була відсутня. Вона могла бути досягнута в процесі контактів, переорієнтації господарства та втягнення менш розвинутого населення в орбіту більш розвинутого. При достатньо сильній соціально-економічній різниці трьох етносів рівень двох місцевих (кочового та осілого) був ближчий, ніж їх та античного.

Звідси зрозуміло, що реконструювати процес етнічної взаємодії трьох названих спільностей можна лише на підставі вивчення їх економічних, соціально-політичних та культурних взаємин. Економічна відокремленість кожної з них базувалася на певній системі діяльності: високорозвинуте землеробство та ремесло античних центрів з ознаками товарності; більш примітивне сільськогосподарське та ремісниче виробництво населення, що залишило кам'яні ящики; кочове скотарство скіфів. Виходячи з різного рівня розвитку, функціонування названих етносів слід розглядати і з точки зору взаємодії центру та периферії. При цьому не можна не враховувати особливо велику роль для античної цивілізації первісної периферії, що виступала об'єктом експлуатації та джерелом сировини і рабів⁷. Заснування міст не могло не відбитися на житті місцевого населення, і, навпаки, колоністи, змішувачись з ним, сприймали його звичаї та культу. Все це сприяло встановленню більшої одноманітності у формах господарського життя, побуті та сфері ідеології. Хоч наведений висновок стосується доби еллінізму⁸, початок його, безперечно, в епосі Великої грецької колонізації.

Слід також враховувати, що периферія в даному випадку була не лише поліетнічною (мінімум два етноси), а й започаткованою двома принципово відмінними господарсько-культурними типами. Таким чином, взаємини трьох етносів слід розглядати і в контексті взаємодії кочового та осілого світів.

Враховуючи всі ці моменти, спробуємо реконструювати етнічний процес.

VI—V ст. до н. е. Можна припустити, що в системі зв'язків «греки — місцеве населення» визначальними були відносини між греками та скіфами. Контакти між ними з самого початку могли бути досить активними і мирними внаслідок спеціалізації в різних галузях діяльності. Не будучи конкуруючими, ці системи на початковій стадії розвитку в рамках досить близького сусідства могли доповнювати одна одну. Взаємна зацікавленість тут очевидна — кожна із систем могла дати іншій свою продукцію. Греки, зайняті влаштуванням на новому місці, ймовірно, мали потребу у продовольстві. Вони могли отримувати від кочовиків не лише продукти скотарства, але через них — і продукцію більш віддаленої, зовнішньої периферії. До того ж прищельці змушені були рахуватися з добре озброєною та мобільною армією скіфів.

Вузько спеціалізоване господарство кочовиків зумовлює контакти з осілим населенням з метою одержання землеробської та ремісничої продукції. Високорозвинуті суспільства завжди приваблюють кочови-

⁵ Генінг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 23—27.

⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 3—5, 8.

⁷ *Первобытная периферия классовых обществ до начала великих географических открытий (проблемы исторических контактов)*.— М., 1978.— С. 248, 249.

⁸ Зельин К. К. Основные черты эллинизма // ВДИ.— 1953.— № 4.— С. 152.

ків, верхівка яких прагне скористатися благами цивілізації. Як відзначав С. О. Жебелюв, «поселення іонійців на Боспорі могло обіцяти туземній знаті лише вигоди, оскільки вона отримувала тепер можливість вступати з боспорськими греками в постійний товарообмін»⁹. Поява греків спочатку не становила для скіфів будь-якої реальної загрози з точки зору втрати території¹⁰. Їм були підпорядковані величезні землі Північного Причорномор'я, колонії ж посіли вузьку прибережну смугу. Тому логічним є припущення В. Ф. Гайдюкевича, що заснування грецьких колоній відбувалося з дозволу правлячої верхівки місцевих племен, зацікавленої в обміні з греками як засобі збагачення¹¹.

Контакти з греками були доступні не всій масі скіфського населення. Основна його частина вела традиційний спосіб життя, заснований на скотарстві. Зв'язок греків з безпосередніми виробниками найближчої (Керченський півострів) та дальньої (причорноморський степ та лісостеп) периферії відбувався через панівний шар, зайнятий організаційною діяльністю. Слід гадати, він був і основним споживачем античної продукції. Верхівка мала в грецьких містах ставки та якусь кількість обслуговуючих її людей. Лише так можна пояснити зафіксовану на підставі знахідок ліпної кераміки в культурних шарах античних міст присутність скіфів, як і інших етнічних елементів, в полісах з моменту їх виникнення¹². Припущення І. Т. Кругликової про те, що скіфський етнос не обмежувався знаттю і включав якусь кількість рядового населення, яке й було виробником ліпного посуду¹³, уявляється досить логічним. Присутність скіфського елемента, починаючи з VI ст. до н. е., фіксується і за матеріалами некрополів¹⁴. В цілому можна зробити висновок, що внаслідок специфіки кочового способу життя тут не було того чіткого територіального розмежування скіфського та грецького етносів, яке можливе за умов сусідства двох осілих етносів. Ймовірно, саме ця обставина й була основною причиною того, що процес взаємодії Боспору з місцевим населенням на європейській стороні проходив дещо інакше, ніж на азіатській.

Про активні взаємини греків із скіфами вже в початковий період історії свідчить і те, що, спираючись на міцність своєї армії, скіфська верхівка робила спробу нав'язати грекам якісь не вигідні умови співжиття, що й призвело до конфліктів між ними у другій половині VI ст. до н. е. та консолідації боспорських міст у боротьбі проти варварів¹⁵. Можливо, об'єднання боспорських міст близько 480 р. до н. е. було ви-

⁹ Жебелюв С. А. Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 123.

¹⁰ Масленников А. А. Указ. соч.— С. 21.

¹¹ Гайдюкевич В. Ф. Указ. соч.— С. 20, 34, 36.

¹² Там же.— С. 132; Гайдюкевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 216; Кастанаян Е. Г. Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки // МИА.— 1952.— № 25.— С. 249—251, 286, 288; Скуднева В. И. Скифские памятники из Нимфея // СА.— 1954.— XXI.— С. 306—318; Кругликова И. Т. О местной керамике Пантикалея и ее значении для изучения состава населения этого города // МИА.— 1954.— № 33.— 78, 80, 113; Кругликова И. Т. Ремесленное производство простой керамики в Пантикапее в VI—III вв. до н. э. // МИА.— 1957.— № 56.— 96, 97; Грач Н. Л. К характеристике этнического состава населения Нимфея в VI—V вв. до н. э. // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 261; Толстиков В. П. К проблеме образования Боспорского государства (Опыт реконструкции военно-политической ситуации на Боспоре в конце VI—первой половине V в. до н. э.) // ВДИ.— 1983.— № 3.— С. 43.

¹³ Кругликова И. Т. О местной керамике...— С. 84; див. також: Кастанаян Е. Г. Указ. соч.— С. 249.

¹⁴ Цветаева Г. А. Грунтовый некрополь Пантикалея, его история, этнический и социальный состав // МИА.— 1951.— № 19.— С. 67, 68, 84; Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // МИА.— 1959.— № 69.— С. 51—91, 95, 96; Кастанаян Е. Г. Грунтовые некрополи боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные их особенности // МИА.— 1959.— № 69.— С. 275; Грач Н. Л. К характеристике этнического состава архаического Нимфея // Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.)». Тезисы докл. и сообщ.— Тбилиси, 1979.— С. 15—17.

¹⁵ Толстиков В. П. Указ. соч.— С. 43.

кликане загрозою з боку скіфів¹⁶. Можливо, загострення виникло у зв'язку з необхідністю створення та розширення хори¹⁷.

Досить тісними були контакти скіфів, у всякому разі правлячої їх верхівки, та греків і в районах інших північнопричорноморських колоній. Про те, що грецькі міста з самого початку свого виникнення були центрами тяжіння варварського населення, свідчать некрополі кінця VI—V ст. до н. е. поблизу ст. Єлизаветівської на Дону, Німфею (грунтовий та курганний), Фронтowego, Феодосії, Ольвії. Це найдавніші скіфські могильники в степу взагалі і найбільш ранні ґрунтові зокрема. Відзначений на них поховальний обряд синкретичний (що природньо для могильників поблизу великих торговельних центрів, які притягували різноетнічне населення), але в цілому вони, як правило, визнаються скіфськими, хоч кожен з них має свої специфічні риси. Перші «зони осілості» кочовиків з'являються поблизу торгових центрів, що мали, як правило, вигідне географічне положення: біля переправ, портів, на перехрещенні караванних (і водночас військових) доріг. У середині V ст. до н. е. етнічне змішування зайшло достатньо далеко, про що свідчить термін елліно-скіфи у Геродота. Зокрема, в околицях Ольвії мешкало змішане елліно-скіфське населення (калліпіді), а найближчі варварські племена сіяли хліб спеціально на продаж, очевидно, в Ольвію¹⁸.

Все сказане дозволяє зробити висновок, що між греками та скіфами в VI—V ст. до н. е. існували різноманітні контакти, що характеризувалися безпосереднім укоріненням частини скіфського населення в структуру грецьких міст. Про те, наскільки швидко цей прошарок прилучався до міського життя, свідчить синкретизм поховального обряду, коли етнічне визначення похованих викликає труднощі¹⁹. Разом з тим збереження основною масою населення кочового способу життя дає підстави зробити висновок, що процес етнічної консолідації перебував на початковій стадії.

Враховуючи силу та активність скіфів, контакти греків з місцевим населенням, що залишило кам'яні ящики, слід розглядати на тлі гегемонії скіфів. Вони могли бути прямими в найближчій окрузі, а в цілому здійснювалися через скіфську племінну верхівку Східного Криму. Місцеве населення Східного Криму внаслідок низького рівня розвитку та нечисленності навряд чи могло на ранньому етапі забезпечити грекам вагому частину сільськогосподарської продукції. Ймовірно, більш помітною була у цьому відношенні роль Сіндики²⁰. Таким чином, питання зводиться до взаємодії на Керченському півострові кочового і землеробського населення. Зацікавленість скіфів в отриманні продукції землеробства, особливо за умов активних контактів з греками, могла сприяти активізації (найпевніше, насильній) діяльності землеробів. У всякому разі в VI—V ст. до н. е. місцеве населення зберігає свою територіальну відокремленість та специфічний поховальний обряд, а за матеріальною культурою наближається до греків та скіфів. Останнє свідчить про активну взаємодію етносів.

Таким чином, для VI—V ст. до н. е. можна говорити про різний ступінь активності у взаємодії трьох етносів у контактній зоні Керченського півострова: більш високий між греками та скіфами²¹, нижчий — між ними і землеробським населенням. Хоча етнографічна специфіка кожного з етносів порушена обміном та запозиченнями (предмети ан-

¹⁶ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство ... — С. 42; Масленников А. А. Указ. соч. — С. 21.

¹⁷ Шелов-Коведяев Ф. В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы исследования за 1984 год. — М., 1985. — С. 65—67.

¹⁸ Геродот, IV, 17.

¹⁹ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство ... — С. 238; Цветаева Г. А. Указ. соч. — С. 72, 84; Кастанаян Е. Г. Грунтовые некрополи ... — С. 287; Масленников А. А. Указ. соч. — С. 29 та ін.

²⁰ Масленников А. А. Указ. соч. — С. 40, 41.

²¹ Протилежну точку зору див.: Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э. — М., 1959. — С. 109—111.

тичної ремісничої продукції в похованнях місцевого землеробського та кочового населення, скіфська зброя — в грецьких та місцевих похованнях землеробів), а в боспорських містах присутні варварські елементи, в цілому етнічна розмежованість населення зберігається. Кожен з етносів дотримувався свого способу виробництва, мав свою територію та культуру (поховальний звичай).

Питання про правовий статус різних етнічних груп можна вирішувати, виходячи з того, що вони були інтегровані в якійсь системі. Як ми намагалися показати, в VI—V ст. до н. е. ця інтеграція перебувала на початковій стадії. Кожен етнос ще зберігав свою відносну відокремленість, тобто являв собою соціальний організм. При цьому скіфи були у Східному Криму лише часткою величезного кочового світу Північного Причорномор'я. Тому можна погодитися з Е. В. Яковенко, що на перших порах існування боспорських міст місцеве населення не залежало від них. Дослідниця звернула увагу на могутність скіфського об'єднання, військовий потенціал якого міг і в подальшому впливати на статус скіфів у складі боспорської хори²². Що ж до статусу окремих представників місцевого населення в складі міських общин, то він міг бути різним. Найбільш помітний скіфський вплив у Німфеї. Спільність тут міського кладовища дала підстави Н. Л. Грач дійти висновку, що місцеве населення користувалося у місті певними правами²³. Припускають також, що Німфей, який мав вигідне стратегічне положення (переправа в Сіндику), можливо, перший перебував під протекторатом скіфів²⁴. З цим співпадає висновок, що в V ст. до н. е. місцева аристократія відіграла помітну, а, можливо, провідну роль у житті міста, про що свідчать багаті воїнські поховання в курганах²⁵. Можливо, саме ця обставина в добу, що розглядається, заважала входженню Німфеї в союз боспорських міст²⁶.

Кінець V—IV ст. до н. е. З кінця V ст. до н. е. процес інтеграції трьох етносів помітно інтенсифікується. IV ст. до н. е. характеризується активною взаємодією двох значних утворень Північного Причорномор'я — Скіфії та Боспору. Внутрішня (зміна династії) та зовнішня (посилення політичних і економічних зв'язків з Афінами, падіння значення Ольвії як центру транзитної торгівлі) ситуації сприяли підвищенню Боспору. Кінець V ст. до н. е. вважається переломним моментом і в історії Скіфії. До цього часу вірогідно відносять початок правління Атея, яке характеризувалося зростанням об'єднувальних тенденцій. Матеріали поховальних пам'яток свідчать про значну соціальну та ідеологічну стабілізацію суспільства.

Зміцнення Боспорської держави і її активна участь у зовнішньоторговельних операціях, направлених, насамперед, на метрополію (експорт хліба), а також зацікавленість скіфської верхівки в цих операціях²⁷ призвели до переорієнтації господарчої діяльності скіфів. Останні, можливо, під примусом верхівки, починають осідати на землю та переходити до землеробства²⁸. Цьому сприяла загальна стабілізація взаємовідносин греків із скіфами в сер. V ст. до н. е., з одного боку²⁹, з другого — внутрішній стан скіфського суспільства, насамперед — посилення майнової та соціальної диференціації населення і збіднення основної маси общинників.

Процес седентаризації спостерігається на всій території Скіфії, починаючи з кінця V ст. до н. е., про що свідчить поява великих кур-

²² Яковенко Э. В. Об этнокультурной принадлежности населения хоры Боспора европейского // ДСППВГК.— Тбилиси, 1981.— С. 257.

²³ Грач Н. Л. К характеристике...— С. 266.

²⁴ Толстиков В. П. К проблеме образования...— С. 42, 43.

²⁵ Грач Н. Л. К характеристике...— С. 266.

²⁶ Виноградов Ю. А. «Варварские» курганы V в. до н. э. в районе Боспора Киммерийского // Материалы II Всесоюзного...— С. 8, 9.

²⁷ Див.: Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство...— С. 46 та ін.

²⁸ Там же.— С. 50, 51, 95 та ін.; Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 68, 97.

²⁹ Толстиков В. П. Указ. соч.— С. 44.

ганних могильників, котрі поєднують у собі звичай поодиноких поховань з колективними різночасовими. Однак лише на Керченському півострові седентаризація пройшла швидко, стрибкоподібно. Якщо у скіфів Подніпров'я IV—III ст. до н. е. кочовий елемент переважав економічно і політично³⁰, то основна маса населення Східного Криму сиділа на землі. Це підтверджується виникненням широкої сітки поселень, розташованих як по узбережжю, так і в глибинній частині Керченського півострова³¹, а також існуванням великих могильників, серед яких найбільший — Акташський — налічує близько 500 небіжчиків³². Таким чином, Боспорська держава відіграла роль каталізатора у завершенні процесу осідання скіфів у Східному Криму.

У зв'язку з цим важливо простежити, як проходив процес седентаризації скіфів, а також визначити його наслідки в етнічному плані.

З появою масових могильників у IV ст. до н. е. кам'яні ящики на Керченському півострові зникають. Це дало підставу вважати, що в процесі осідання скіфи вигнали або навіть знищили населення, що їх залишило³³. Але відзначимо, що зникнення ознак тієї чи іншої спільності не завжди означає її фізичне знищення, вона могла «переоформитись» у нове етнічне утворення³⁴. Проти знищення скіфами східнокримських аборигенів свідчить ряд логічних спостережень. По-перше, місцеве землеробське населення було нечисленним і володіло незначною територією. По-друге, кочовики прямо були зацікавлені в продукції, що воно виробляло. По-третє, в переорієнтації скіфського господарства землеробське населення відіграло позитивну роль, володіючи досвідом землеробства та осілого способу життя. Перехід скіфів до землеробства мав відбуватися за умов тісних контактів з місцевим землеробським населенням.

Таке припущення яскраво підтверджується матеріалами могильників³⁵. Якщо поховальні звичаї Степового Подніпров'я в IV—III ст. до н. е. попри деякі зміни в цілому продовжують традиції архаїчного часу, то в процесі осідання скіфів у Східному Криму формується новий обряд, істотно відмінний від традиційного скіфського. Основною його новою якістю є те, що могила перетворюється на довго функціонуючий склеп, постійно доступний для здійснення нових поховань. Таке використання могил призвело до виникнення певних технологічних прийомів їх влаштування (як і курганів у цілому), а також способу поховання. В процесі виникнення нового поховального звичаю провідне місце посіла південно-західна орієнтація небіжчиків, зник звичай супроводжувати їх м'ясною їжею та предметами озброєння.

Новий поховальний звичай і за суттю (могила з тривалим використанням), і за формою (спосіб поховання та орієнтація) дуже схожий з ритуалом населення, що лишило кам'яні ящики. Збереження традицій свідчить про присутність їх носіїв. Крім того, кам'яні ящики як тип поховальної споруди інколи зустрічаються і в курганних могильниках. Співіснування вказаних рис з курганним звичаєм фактично й становить сутність нового поховального звичаю. Таким чином, можна говорити про зміну поховального обряду в результаті осідання скіфів та змішування їх з місцевим землеробським населенням.

Це змішування відбувалося за умов зміни способу життя і виробництва. Уже сам цей факт мав призвести до виникнення нового етносу.

³⁰ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 103.

³¹ Кругликова И. Т. Указ. соч.— С. 24—101.— Рис. 1.

³² Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— 220 с.

³³ Кругликова И. Т. Каменные ящики у дер. Рыбное // Кавказ и Восточная Европа в древности.— М., 1973.— С. 165; Масленников А. А. Раскопки некрополя эллинистического времени у с. Золотое // КСИА АН СССР.— 1978.— Вып. 156.— С. 88; Корпусова В. Н. Указ. соч.— С. 84.

³⁴ Аргамонов М. И. К вопросу об этногенезе в советской археологии // КСИИМК.— 1949.— XXIХ.— С. 9.

³⁵ Див.: Бунятян Е. П., Бессонова С. С. Указ. соч.— С. 30; Бессонова С. С., Бунятян Е. П.; Гаврилюк Н. А. Указ. соч.— 220 с.

Адже перетворення давніх етнічних утворень в нові пов'язане з суттєвими змінами в їхній матеріальній і духовній культурі, вони і є виразником цих змін. Разом з новими знаряддями праці, новим типом господарства, новими виробничими відносинами виникали нові зв'язки, новий побут, нові поняття, нові слова і форми вираження думок, а відтак — нова мова. Все це докорінно змінювало старі етнічні утворення і становило один із шляхів виникнення нових³⁶. За умов взаємодії різних етносів «у галузі господарської діяльності активно переймаються у різних груп і стають спільними такі риси, які найбільшою мірою відповідають даним конкретним природно-географічним умовам та рівню розвитку виробничих сил... Духовна культура, ідеологія, як правило, відбивають етнічний синкретизм»³⁷.

Етнічна відокремленість двох груп населення Східного Криму, можлива в межах вузької території лише за умов співіснування таких різних господарсько-культурних типів як осіле землеробство та кочове скотарство, не могла довго зберігатися при тісному сусідстві двох землеробських спільностей та значному притоку населення внаслідок осідання скіфів.

Але чи можна робити висновок, що з IV ст. до н. е. на Керченському півострові співіснують лише два етнічних масиви — місцевий осіло-землеробський та грецький? На нашу думку, він справедливий лише стосовно основної маси населення, безпосередніх виробників. Висновок про формування нового етносу ускладнюється тим, що верхівка скіфського суспільства все ще, ймовірно, тяжіла, з одного боку, до традиційного способу життя, з другого — концентрувала в своїх руках посередницькі функції у спілкуванні місцевого та грецького населення. Важко уявити, що за цих обставин вона могла втратити величезні стада, залишивши собі лише організаційні функції. Адаже для збереження панівного становища потрібна матеріальна база. Нею могла бути худоба. Лише на цій основі скіфська аристократія могла зберігати свої організаційні функції та виступати проміжною ланкою в контакті греків з дальньою периферією. Така ситуація, коли у межах одного етносу верхівка кочує, а бідняки переходять до землеробства, відома в історії. «Роздвоєння» кочового етносу в процесі осідання неминуче, оскільки седентаризація стосується насамперед найбільшій частини населення. Поділ етносу на два господарсько-культурні типи, що відповідають соціальному та майновому стану (кочовий елемент — аристократія, землеробський — рядове збідніле населення), дослідники припускають і для Степового Подніпров'я IV—III ст. до н. е.³⁸ На думку Б. М. Гракова, аристократія в Скіфії поспіль дотримувалася військово-кочового способу життя³⁹.

У всякому разі матеріали могильників та поселень Східного Криму засвідчують досить чітке просторове розмежування скіфської аристократії та рядового населення: поховання перших містяться на міських некрополях, других — у степу. Хоча соціологічний аналіз могильників осілого населення — справа майбутнього, зараз можна звернути увагу на однорідність поховального звичаю з точки зору соціологічних критеріїв: скромність інвентаря в кількісному та якісному відношеннях. Широке впровадження каменю в поховальній практиці не йшло далі використання його в необробленому вигляді. Лише в поодиноких випадках склепи споруджені з ретельно оброблених плит і за технологією наближаються до могил у міських некрополях Боспору⁴⁰.

У процесі осідання скіфів та територіального і функціонального розмежування рядових общинників і знаті ближня периферія Боспору

³⁶ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 9.

³⁷ Генинг В. Ф. Указ. соч.— С. 113.

³⁸ Див.: Граков Б. Н. Каменское городище...— С. 103.

³⁹ Граков Б. Н. Скифский Геракл // КСИИМК.— 1950.— № 34.— С. 10; Граков Б. Н. Указ соч.— С. 23.

⁴⁰ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е.— К., 1974.— С. 44—47.— Рис. 16, 17.

перетворюється, імовірно, на внутрішню, а, можливо, і підконтрольну та підвласну територію. На користь такого припущення свідчить як гостра потреба в хлібі боспорської, а разом з нею і скіфської знаті, так і, можливо, застосування примусу до скіфської бідноти для її осідання. Можливо, свідченням насильного відчуження надлишкового продукту є одноманітність поховального звичаю та бідність інвентаря могильників степової частини півострова, серед якого рідко зустрічаються предмети озброєння.

З IV ст. до н. е. в регіоні виникає ситуація, досить типова для античних «периферійних» полісів, коли їх хора значно розширюється за рахунок місцевого населення та розділяється на: 1) власне хору (хора-політіке), тобто землю, що належить членам громадянської общини; 2) землю, населену залежним місцевим населенням⁴¹.

Питання про сутність економічних стосунків полісів та внутрішньої периферії, а також про правовий статус населення останньої в даному випадку, крім іншого, ускладнювався ще й тим, що процес взаємодії відбувається за активної участі і зацікавленості скіфської верхівки, котра володіє значною силою. Вона була повноправною частиною міського населення⁴². Не вдаючись зараз у дискусію про форми та ступінь залежності місцевого населення від Боспору, звернемо увагу, що, виходячи з етнополітичної ситуації в Східному Криму, ця залежність була, слід гадати, опосередкована скіфською аристократією. Про це свідчать як гадані союзницькі відносини скіфів та Боспору⁴³, так і те, що скіфи не названі серед підлеглих боспорському царю племен. Тому ледве чи можна для IV ст. до н. е. розширяти кордони хори Боспору на весь Керченський півострів⁴⁴. Імовірно, в аналогічній ситуації перебували і меоти⁴⁵.

На нашу думку, більше підстав вважати власне хорою Боспору в IV ст. до н. е. землі на схід від Узунларського валу⁴⁶, на захід від нього містилися землі, що входили до складу Боспору на правах вільного союзу типу грецької сіммахії⁴⁷, тобто із збереженням традиційних форм життя і своїх династій, котрі володіли землями за дорученням суверена та визнавали його владу.

Різне визначення правової та політичної ситуації в Східному Криму у IV ст. до н. е.⁴⁸ є наслідком недооцінки факту «розділу» скіфського етносу, хоч усі дослідники і визнають його. Безпосередньо союзниць-

⁴¹ Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полисы и миграции греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.—Тбилиси, 1979.—С. 18.

⁴² Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство...—С. 70.

⁴³ Блаватская Т. В. Указ. соч.—С. 131; Шелов-Коведяев Ф. В. Указ. соч.—С. 136, 168; Яковенко Э. В. Скифы на Боспоре: Автореф. дис. ... докт. истор. наук.—М., 1985.—С. 24, 25; Яковенко Э. В. О дипломатических контактах Боспора со Скифией времен Атея // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века.—Ростов-на-Дону, 1986.—С. 43—54.

⁴⁴ Див.: Кругликова И. Т. Исследование сельской...—С. 227; Кругликова И. Т. Сельское хозяйство...—С. 54. Взагалі дослідники не уточнюють меж власне боспорської хори. Так, В. Ф. Гайдукевич (Боспорское царство...—С. 59) припускав, що після приєднання Феодосії весь Керченський півострів увійшов до складу Боспорського царства, але межі хори Боспору не уточнював і, подібно до В. Д. Блаватського, вважав правителя Боспору верховним власником всіх земель, що належали місцевим племенам (див.: Блаватский В. Д. Период протоэллинизма на Боспоре // Античная археология.—М., 1985.—С. 114). О. О. Масленников припускає входження скіфів до складу Боспору при збереженні деякої самостійності (Масленников А. А. Население Боспорского...—С. 42, 43, 63). Ф. В. Шелов-Коведяев хоч і вважає більш вірогідним входження до складу Боспору земель лише на схід Узунларського валу, говорячи про володіння боспорськими тиранами землями Керченського півострова, не вказує на межі цих володінь (История Боспора...—С. 135, 136, 168).

⁴⁵ Т. В. Блаватська припускає деяке відмежування місцевих племен Азіатської частини, підлеглих Боспору (див.: Блаватская Т. В. Очерки...—С. 40.—Прим. 129.—С. 100, 108.—Прим. 74 та ін.).

⁴⁶ Див. також: Блаватская Т. В. Указ. соч.—С. 110.—Прим. 50.

⁴⁷ Див.: Бикерман Э. Государство Селевкидов.—М., 1985.—С. 132, 155.

⁴⁸ Див.: Кругликова И. Т. Исследование сельской территории Европейского Боспора // СА.—1957.—№ 1.—С. 217, 231; Яковенко Э. В. Скифы Східного...—С. 140.

кі відносини могли існувати лише між боспорським царем та скіфською знаттю Східного Криму (його династами). Що ж до рядового населення, то воно фактично залежало від боспорського царя через складну систему особистої залежності, отже, через недекономічний примус. Саме така складна ієрархія особистої залежності характерна для соціально-економічного ладу варварських суспільств, котрі лише підходили до створення державності⁴⁹. Що ж до взаємин із скіфським об'єднанням у степах Північного Причорномор'я, то боспорські царі (і їхні східнокримські династи) перебували у традиційній залежності від нього, періодично сплачуючи йому за певної політичної ситуації данину.

Слід гадати, що подальша етнічна інтеграція відбувалася в процесі перетворення внутрішньої периферії в хору та встановлення прямого панування полісів, а значить, боспорського царя над місцевим сільським населенням. Імовірно, як гадав В. Ф. Гайдукевич, на основі спільності інтересів сталося злиття скіфської та боспорської знаті⁵⁰, з одного боку, і змішування грецького та місцевого населення — з іншого. Воно відбувалося за умов занепаду колишньої могутності Боспору та Скіфії одночасно. Проте це питання потребує спеціальної розробки.

Е. П. Бунятян, С. С. Бессонова

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ НА ЕВРОПЕЙСКОЙ ЧАСТИ БОСПОРА В СКИФСКОЕ ВРЕМЯ

Исследование крупного Акташского могильника IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму дает возможность по-новому подойти к освещению этнического процесса на Европейской части Боспора. В частности, возникновение нового погребального обряда позволяет поставить вопрос о формировании на территории Керченского полуострова нового этноса. Оно происходило в условиях оседания скифов и смешения их с местным оседлоземледельческим населением, которое оставило каменные ящики. Этот процесс характеризуется «раздвоением» скифского этноса на два хозяйственно-культурных типа, соответствующих социальному и имущественному положению их носителей, а также пространственному их размежеванию: кочевой элемент (аристократия) представлен погребениями в городских некрополях, земледельческий (рядовое население) — могильниками в степи. Учет фактора «раздвоения» скифского этноса необходим при исследовании правового положения местного населения в составе Боспорского государства.

Е. П. Бунятян, С. С. Бессонова

ETHNICAL PROCESS IN THE EUROPEAN PART OF THE BOSPORUS IN THE SCYTHIAN TIME

Investigation of large Aktashian sepulchre of the 4th-3d centuries B.C. in the Eastern Crimea permits elucidation of the ethnical process in the European part of the Bosphorus anew. In particular, the appearance of the new sepulchral ceremony allows considering a problem on formation of a new ethnos in the territory of the Kerch peninsula. It forms under conditions of Skythian settling and their crossing with local settled farming population who left stone boxes. This process is characterized by "dividing" of the Scythian ethnos in two economic-cultural types which correspond to the social and property position of their bearers as well as to their territorial separation: migration element (aristocracy) is presented in the town necropolises, farming (ordinary population) is presented by sepulchres in the steppe. Consideration of the factor of "division" of the Scythian ethnos is necessary when studying legal position of the local population in the Bosphorus State.

Одержано 05.05.89.

⁴⁹ Зельин К. К., Трофимова М. К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. — М., 1969. — 244 с.

⁵⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 150.